

Религиозное образование в России и Европе в конце XIX – начале XX века [Edukacja religijna w Rosji i Europie pod koniec XIX i na początku XX wieku], red. E. Tokareva, M. Inglot, Wyd. Rosyjskiej Akademii Humanistycznej, Petersburg 2016, ss. 268.

Książka poświęcona jest problemom, które pojawiły się w edukacji religijnej zarówno w Rosji, jak i w Europie na przełomie XIX i XX wieku i obejmuje artykuły uczestników międzynarodowej konferencji naukowej Edukacja religijna w Rosji i Europie na przełomie XIX i XX wieku (Rzym, 30.09-1.10.2013). Wśród autorów znaleźli się przedstawiciele akademickich środowisk Estonii, Hiszpanii, Niemiec, Polski, Rosji i Włoch. Okres, który jest tu przedmiotem analiz, charakteryzuje się burzliwymi przemianami na różnych płaszczyznach. Rozwój przemysłu, nauki, techniki, transportu, procesy urbanizacyjne – te wszystkie zmiany przełożyły się na transformację społeczną. Dla wielu krajów był to również czas przełomów w kontekście historii narodowej. W Niemczech dokonało się zjednoczenie niemieckich państw w jedno imperium, powstaniem państwa Włochy zakończyły się procesy zjednoczeniowe na Półwyspie Apenińskim. We Francji doszło do ostatecznego ukonstytuowania się republikańskiej formy rządów. Rosja, która wyszła w stanie głębokiego kryzysu z wojny

krymskiej, przystąpiła do szeroko zakrojonych reform. Tym zmianom politycznym i ekonomicznym, a także społecznym towarzyszyły nie mniej głębokie przeobrażenia w sferze kultury i światopoglądu. Na tym tle zmieniało się podejście do ideałów religijnych przeszłości postrzeganych jako zjawiska przestarzałe. Zaczął się pogłębiać rozdzźwięk pomiędzy wiarą a nauką, a za nim szła postępująca sekularyzacja.

Wobec wspomnianych powyżej zjawisk na przełomie XIX i XX wieku Kościół katolicki potrzebował pedagogiki mającej podstawy naukowe, aby ugruntować swą pozycję w walce światopoglądowej z wrogimi siłami w państwie i społeczeństwie. Jednocześnie chrześcijańska nauka o wychowaniu miała pomóc w wychowaniu świadomych i zaangażowanych członków wspólnoty religijnej. Myśliciele wywodzący się z kręgów chrześcijańskich zwracali w tym kontekście uwagę na istotne znaczenie religii w wychowaniu młodego pokolenia, zainicjowali dyskusję nad związkiem między wychowaniem a religią, reformowali edukację religijną. Przykład takiej działalności znajdzie Czytelnik w tekście Ulricha Kropača: *Od neoscholastycznego nauczania katechizmu do „metody monachijskiej”*. O zmianę paradygmatu nauczania i wychowania religijnego na początku XX wieku w niemieckojęzycznej pedagogice. Autor ukazuje ruch reformy nauczania religii w oparciu o metodę monachijską, określaną jako ruch odnowy formalno-metodycznej. Ta odnowa miała się dokonać poprzez zastosowanie tzw. stopni formalnych: 1) przygotowanie uczniów do pracy; 2) wykład, czyli poglądowe przedstawienie nowego materiału za pomocą opowiadania, obrazu, wykresu; 3) wyjaśnienie (pogłębienie) przekazanej prawdy katechizmowej; 4) streszczenie, czyli syntetyczne zebranie treści; 5) zastosowanie, czyli aplikacja prawdy religijnej w życiu. Ruch ten nie do końca spełnił pokładane w nim nadzieje, ponieważ wprowadził pewne zmiany odnośnie do metody wyjaśnianiu tekstów katechizmu (stopnie formalne). Nie nastąpiły jednak znaczące zmiany w odniesieniu do treści katechezy. Trzeba natomiast powiedzieć, że metoda monachijska wiele zmieniła w relacjach pomiędzy nauczycielem, uczniem i wykładanymi treściami. Metoda ta wpisuje się w wielki ruch Nowego Wychowania, który w Niemczech funkcjonował pod nazwą pedagogika reform.

Cesare Silva w tekście *Edukacja religijna we Francji* przybliża procesy sekularyzacyjne w tym kraju. W 1880 roku rozwiązano zakon jezuitów i wiele innych zakonów. Zamknięto setki klasztorów i wypędzono tysiące zakonników i zakonnice. Apogeum konfliktu państwa z Kościołem przypada na rok 1905, kiedy to przyjęto ustawę o rozdziale Kościoła od Państwa. Na państwowych uniwersytetach – a takimi były od 1830 roku wszystkie francuskie uniwersytety – zlikwidowano wydziały teologiczne. Ze szkół usuwano krzyże i wizerunki świętych.

Nieco łagodniejszy przebieg miały procesy sekularyzacyjne we Włoszech. Zjednoczenie Włoch w 1860 roku oznaczało połączenie regionów o odmiennych tradycjach kościelnych i religijnych, ale też politycznych, administracyjnych i kulturowych, dlatego formalne zjednoczenie nie od razu ciągnęło za sobą jedność rzeczywistą. Biskupi nadal grupowali się według regionów. W obliczu silnego oddziaływania liberalizmu katolicyzm utracił status religii państwowej i musiał swoją działalność apostołską prowadzić w oparciu o prawo powszechne. Rozpoczął się proces laicyzacji szkół. Zaraz po zjednoczeniu Włoch uchwalono prawo Casati, na mocy którego Kościół katolicki mógł zakładać instytucje kształcenia na poziomie średnim i wyższym. Przykład takiej instytucji kształcenia prowadzonej przez Kościół prezentuje Cristina Sagliocco w swoim artykule *Ewolucja seminarium diecezjalnego we Włoszech na przełomie XIX i XX wieku: instytucjonalna hybryda świecko-kościelna*. Autorka ukazuje historię seminariów diecezjalnych ze szczególnym uwzględnieniem okresu po zjednoczeniu Włoch. W odniesieniu do seminariów diecezjalnych prawo Casati nie dawało jasnych przepisów, co w konsekwencji prowokowało konflikty z ministerstwem, a także Radą Najwyższą ds. Edukacji. Seminarium podlegały biskupom, a to oznaczało, że były miejscem kształcenia przyszłych kapłanów, choć za opłatą przyjmowano również świecką młodzież. Był to przejaw umiarkowanego liberalizmu.

Jakkolwiek uchwalone w 1867 roku Ustawy antyklerykalne we Włoszech II prawo przeciw zakonom utrudniły działalność starym zakonom, nowe zgromadzenia, zwłaszcza te o charakterze społecznym lub charytatywnym, jak na przykład salezjanie, mogły się rozwijać bez większych przeszkód. Dwa teksty traktują właśnie o tej działalności salezjańskiej. Pierwszy, Stanisława Zimniaka,

Salezianie Księdza Bosko w okresie przemian przemysłowych, kulturowych i religijnych społeczeństwa europejskiego (1870-1914), ukazuje w kontekście przełomu wieków wkład księdza Bosko, założyciela salezjanów, w budowanie nowego oblicza Kościoła w XIX wieku i kontynuację jego dziedzictwa przez jego uczniów w następnym wieku. Autor pokazuje dynamikę rozwoju Zgromadzenia i jego działalności, która przejawiała się w powstawaniu licznych centrów działalności duszpasterskiej i edukacyjnej w całej Europie.

Salezjański wkład w rozwój edukacji religijnej prezentuje również Bogdan Stańkowski w artykule Zasady wychowania religijnego młodzieży w szkołach salezjańskich w Galicji na przełomie XIX i XX w. Autor analizuje wskazaną problematykę na przykładzie centrów kształcenia działających w Galicji. Koncentruje uwagę na opisanie zasad, strategii wychowania religijnego młodzieży w szkołach powstałych w Galicji na początku XX wieku. Podstawą analizy są źródła archiwalne zgromadzone w archiwach salezjańskich, obejmujące okres od 1892 do 1918 roku, a więc od rozpoczęcia działalności edukacyjnej salezjanów w Galicji do zakończenia I wojny światowej.

José Rafael Sáez March w artykule Fra Luis Amigò i jego pedagogika: charyzma celowości i celowość charyzmy przedstawia postać Fra Luisa Amigò i jego pedagogikę jako adekwatną odpowiedź na wyzwania przełomu wieków. Zakładając kongregację tercjarzy kapucynów, dał on wyraz umiejętności uchwycenia i odpowiedniego przepracowania wyzwań społecznych tamtych czasów. Artykuł prezentuje filozofię i metody wychowania brata Luisa Amigo i jego współpracowników oraz wpływ innych instytucji społecznych na nich.

Znaczna część książki poświęcona jest problematyce edukacji religijnej w Rosji. Czytelnik ma możliwość zapoznania się z dyskusją, jaka miała miejsce w Rosji w odniesieniu do koncepcji kształcenia teologicznego. Natalia J. Sukhova w artykule Modele wyższej edukacji teologicznej w Rosji na początku XX wieku: projekty i rzeczywistość prezentuje akty prawne, ustawy, które regulowały funkcjonowanie instytucji kształcenia teologicznego. Przede wszystkim były zaprojektowane i częściowo realizowane szkoły teologiczne czterech typów: 1. Tradycyjne szkoły kościelne. 2. Instytuty teologiczne, przygotowujące kadry do różnych służb kościelnych (nie tylko do kapłaństwa) wymagających wiedzy teologicznej. 3. Wydziały teologiczne na uniwersytetach z różnymi formami podległości władzom uniwersyteckim i kościelnym. 4. Szkoły teologiczno-humanistyczne, które miały kształcić nie tylko w dziedzinie teologii, ale również w innych dyscyplinach związanych z teologią.

Temat seminariów duchownych podejmuje również Vladimir L. Amelchenko w artykule Kształcenie teologiczne w rosyjskim seminarium w drugiej połowie XIX wieku: Smoleńskie Seminarium Duchowne. Autor ukazuje znaczenie ustawy z 1867 roku dla działalności seminariów duchownych w tamtym okresie, przywołując przykład funkcjonowania Smoleńskiego Seminarium Duchownego.

Alexey L. Beglov natomiast w tekście Jeden dzień rosyjskiego seminarzysty. Życie codzienne rosyjskich seminariów w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku w ówczesnych pamiętnikach dokonuje rekonstrukcji życia codziennego rosyjskich seminarzystów w oparciu o pamiętnik M.G. Pomialowskiego *Очерки бурсы* [Oczerki bursy] „Szkice bursy”. Pamiętnik, jako źródło wiedzy o życiu codziennym seminarzystów, ma tym większą wartość, że powstał kilka lat po studiach autora w Petersburskim Seminarium Duchownym (w 1862-63), a więc na świeżo opowiada o ich życiu. Pomialowski poddaje krytyce porządki panujące w seminarium, szczególnie warunki sanitarno-bytowe („potrzeby czystości nie odczuwali ani podwładni, ani przełożeni”, nieporządek w sypialniach, brak mebli, powodujący składanie odzieży dziennej pod poduszką albo na podłodze, słabe oświetlenie itp.), kulturę osobistą seminarzystów (chodzili nieuczesanymi, nieogolonymi, nie kłaniali się nauczycielom spotkanym w mieście), rozliczne zakazy, zwłaszcza dotyczące opuszczania seminarium, punktowy system oceniania zachowania (ocena 1-3 praktycznie oznaczała pozbawienie praw. Z taką oceną nie przyjmowano ani do pracy w oświacie, ani na stanowiskach urzędników państwowych).

Tatiana A. Krasnitskaya (Edukacja kościelna i szkolna w Rosji na przełomie XIX i XX wieku) w oparciu o źródła archiwalne i biblioteczne dokonuje próby rekonstrukcji dość złożonego systemu kościelno-szkolnego kształcenia w okresie przedrewolucyjnym. Autorka wskazuje na rolę kształcąca i wychowawczą szkół cerkiewnych, ich znaczenie dla zmniejszania analfabetyzmu w Rosji, a także dla podstaw moralności prawosławnej.

Nadieżda A. Bieliakova (*Kobiety i edukacja kościelna w Imperium Rosyjskim w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*) zapoznaje czytelnika z ciekawym zjawiskiem w historii edukacji religijnej w Rosji, jakim było powstawanie w XIX wieku instytucji kształcenia kobiet. Powstanie systemu podstawowego kształcenia kobiet należy rozpatrywać w kontekście sytuacji wewnątrzkościelnej, szczególnie zaś kwestii kobiecej posługi w Kościele i jej instytucjonalizacji. Wykształcone żony duchownych czy niezamężne córki stały się znaczącym zjawiskiem w społecznej historii Rosji. Absolwentki diecezjalnych szkół stały się kręgosłupem kadry pedagogicznej kraju zarówno przed rewolucją, jak i po niej. Nowa władza wykorzystywała te nauczycielki do szybkiej likwidacji analfabetyzmu, ale jednocześnie były one nosicielkami „starej” kultury i tradycji religijnej, dzięki której osłabiany był ateistyczny pochód.

Artykuł Iriny Paert *Szkoły prawosławne w prowincjach bałtyckich (1840-1914): Problemy tożsamości religijnej i etnicznej* prezentuje ciekawy problem historii szkół prawosławnych i ich związku z masowymi przejściami z luteranizmu na prawosławie (ponad sto tysięcy) estońskich i łotewskich chrześcijan w latach czterdziestych XIX wieku. Co ciekawe, konwersje te, w odróżnieniu od unickich czy staroobrzędowców, które dokonywane były metodami administracyjnymi, dokonywały się spontanicznie i były wynikiem bardziej utopijnych nadziei na rozwiązanie kwestii agrarnej niż religijnymi poszukiwaniami. Zjawisko to doprowadziło do zbudowania kościołów i szkół dla prawosławnych Łotyszy i Estończyków.

Specyficzny kontekst edukacji religijnej w Polsce prezentuje Wit Pasierbek w artykule *Pomysły na edukację religijną w Polsce na przełomie XIX i XX wieku*. Autor wskazuje na próby tworzenia polskiej niezależnej myśli pedagogicznej, a także edukacji w czasach funkcjonowania narodu polskiego pod zaborami. Nie było to łatwe, ponieważ poszczególni zaborcy narzucali własne systemy kształcenia i likwidowali wszelkie przejawy budowania systemu edukacyjnego, który gwarantowałby narodową autonomię. W podtrzymaniu polskiego ducha bardzo ważną rolę odegrał Kościół, aktywnie działając na trzech polach: rodzina, parafia wraz z różnymi bractwami i towarzystwami, a także szkoła.

Przykład oddziaływania Kościoła poprzez organizacje i stowarzyszenia prezentuje Janusz Mółka w artykule *Rola Akademickich Sodalicji Mariańskich w rozwoju osobowości na przełomie XIX i XX wieku w Polsce*. Autor przedstawia historię sodalicji mariańskich w Polsce związaną z zakonem jezuitów, ale przede wszystkim ich działalność, która była skoncentrowana na rozwoju osobowości, religijności, która motywowała do pracy nad sobą i do angażowania się w życie społeczne, w pracę na rzecz ojczyzny.

Książkę zamyka tekst Jana M. Sevastyanova *System edukacji u staroobrzędowców na przełomie XIX i XX wieku*, w którym autor ukazuje kształcenie u staroobrzędowców jako przeciwwagę dla istniejącego państwowego i synodalnego systemu kształcenia i jako efekt alternatywnego pojmowania roli wykształcenia i religijności w społeczeństwie. Rezultatem ich działalności było stworzenie sieci szkół podstawowych, seminariów, Instytutu Teologii, a także programów i planów dalszego rozwoju systemu kształcenia.

Książka, choć nie wyczerpuje szerokiej, wieloaspektowej problematyki edukacji religijnej w Europie pod koniec XIX i na początku XX wieku, daje obraz wydarzeń, kontekstów, praktyk tamtego okresu, które mogą inspirować do dalszych poszukiwań badawczych w tym obszarze.

Anna Królikowska
Akademia Ignatianum w Krakowie
Instytut Nauk o Wychowaniu
DOI: <http://doi.org/10.21852/sem.2018.3.25>